

Oseminte umane descoperite în așezări din arealul culturii Gumelnița

Alexandra ION*

Abstract: *The main purpose of my research was to study the human remains discovered in Gumelnița settlements in their context of discovery. The working hypothesis was that human bones are always part of a positive selection that is related to elements of the collective view on the past. Although this hypothesis was infirmed by the research's results, it must be highlighted that the human bones from the settlements are usually deposited in the same way as those from the necropolis. Besides this, the intentional deposition of the human bones can be demonstrated, at least for some cases. This fact urges the interpretation of these discoveries as funerary deposits.*

Rezumat: *În cadrul acestui articol mi-am propus realizarea unui studiu contextualizat al osemintelor umane descoperite în așezări din arealul culturii Gumelnița. Ipoteza cercetării, aceea a practicării unei selecții și depuneri intenționate a indivizilor în așezări pe baza unor criterii precum vârstă, sex, patologii, asocieri cu alte materiale arheologice nu a putut fi demonstrată. Singurele observații care se pot face sunt legate de tratamentul similar al osemintelor din așezări și al celor din necropole și de caracterul probabil al depunerii intenționate a osemintelor umane în așezări, cel puțin pentru anumite situații, ceea ce impune tratarea descoperirilor de acest fel ca și descoperiri cu caracter funerar.*

Keywords: *human bones, settlement, Gumelnița, individual, funerary ritual.*

Cuvinte cheie: *oseminte umane, așezare, Gumelnița, individ, ritual funerar.*

În cadrul ritualului funerar, înțeles ca o reprezentare (asemenea unei piese de teatru), cu un set prescris de rutine și formule (M. Parker Pearson 1993), definită cultural și construită de realități sociale, corpul uman devine obiect al manipulării. Acesta poate fi incinerat, înhumat, depus ca un tot (întreg) sau fragmentar (dezmembrat), setul (mormintele organizate în necropole) opunându-se elementelor dispartate (oseminte umane descoperite izolate) (J. Chapman 2000). O situație interesantă care permite studierea modului în care este înțeles și manipulat corpul uman, după moarte, o reprezintă descoperirile de oseminte umane în așezări preistorice. Începând cu perioada mezolitică, apariția rămășițelor osteologice ale unor indivizi în așezări devine o practică recurentă în diferite zone ale lumii, pentru diferite perioade de timp. Printre acestea se numără și 161 de descoperiri de oseminte umane în 20 de așezări din valea cursului inferior al Dunării, atribuite tradițional culturii Gumelnița și aspectului cultural Stoicani-Aldeni¹.

Pe baza datelor existente, am încercat să interpretez descoperirile din așezările Gumelnița (oase izolate și morminte) într-o manieră diferită de cea utilizată până acum în literatura de specialitate din România. Ipoteza de lucru a fost aceea a practicării unei selecții și depuneri intenționate a indivizilor (a întregului corp sau a unor părți anatomice fără conexiune) în cadrul așezărilor. Descoperirile de oseminte umane au fost analizate în relație cu ansamblul descoperirilor arheologice, fiind integrate în universul specific pe care îl reprezintă *tell*-urile- "construcții" antropice care marchează rezidența comunităților pe mari perioade de timp (indiferent dacă sunt abandonate pentru perioade mai scurte sau mai lungi). Principalele coordonate ale analizei au fost timpul și spațiul, componente fundamentale ale ritualului funerar (M. Parker Pearson 1999, p. 143); pornind de la modul de structurare a "depozitelor funerare" în cuprinsul așezărilor, în asocieri cu alte complexe și categorii de materiale (artefacte, oase de animale etc.) și urmărindu-se relațiile spațiale și temporale (stratigrafia verticală și orizontală) se poate încerca înțelegerea modului de concepere a spațiului așezării (A. Gothenstrom *et alii* 2002, p. 43-69). Apariția mormintelor și a oaselor umane izolate în *tell*-uri oferă o nouă perspectivă față de dihotomia spațiului sacru-profan, domestic-funerar, a legăturii dintre vii și morți (fizică și simbolică prin utilizarea spațiului). Prin prezența celor morți în spațiul celor vii, în proximitatea locuințelor acestora, spațiul și timpul pe *tell* este conceput într-un mod particular, distinct de spațiul funerar despărțit de cel al viilor, de "necropolis". Astfel, "arheologia așezărilor" devine și o "arheologie a domeniului funerar", cele două dimensiuni devenind complementare și interdependente.

* Institutul de Antropologie "Francisc I. Rainer", Bvd. Eroii Sanitari, nr. 8, C.P. 35-13, București, 050474, România, email: ialex20@yahoo.com

¹ Încadrarea analizei la descoperirile atribuite culturii Gumelnița a avut drept scop delimitarea spațială și cronologică a tematicii abordate, textul de față reprezentând doar un punct de pornire în studiul fenomenului osemintelor umane ce apar în așezări. Valoare comparativă pe care ar avea-o o analiză extinsă la descoperirile de tip Gumelnița din spațiul sud-dunărean sau la alte paliere cronologice va fi dezvoltată în viitor; de asemenea, în analiză am inclus și descoperirile din siturile Radovanu și Izvoarele, publicate ca aparținând etapei de tranziție de la Boian la Gumelnița.

Studiul realizat s-a bazat numai pe informațiile arheologice și antropologice publicate². Informația arheologică a fost reunită cu cea antropologică pentru a oferi o imagine cât mai completă asupra fenomenului studiat. În general, interpretările specialiștilor au fost respectate, menționându-se în situațiile unde a fost aleasă o altă interpretare informația originală și argumentele proprii în sprijinul altei ipoteze. Prin termenul de "oseminte" au fost cuprinse atât descoperirile de oase cât și cele de morminte, iar în cazul în care se fac referiri doar la una dintre aceste categorii au fost folosiți termenii "oase", respectiv "morminte". Datele au fost grupate în grafice în funcție de numărul de mențiuni (nr. mențiuni), respectiv numărul de indivizi (NI).

Probleme metodologice

Din păcate, interpretarea datelor publicate referitoare la osemintele umane descoperite în așezările Gumelnița este afectată de o serie de factori care țin de modul în care s-au desfășurat cercetările arheologice și maniera în care au fost ulterior publicate datele. În 13 din cele 20 de situri apar descoperiri³ cu contextul neprecizat exact, sau în imposibilitatea de a fi asociat celorlalte complexe din așezare: apar mențiuni precum "*strat arheologic*", sau se fac trimiteri cu caracter general, precum "locuință", "zonă menajeră", fără a se preciza alte detalii.

În cazul descoperirilor de morminte sub locuințe nu este precizat nivelul de săpare a gropii mormântului pentru a se putea observa relația stratigrafică dintre acesta și locuință (dacă mormântul a fost anterior locuinței, săpat în timpul utilizării ei etc.).

O alta problemă o reprezintă lipsa descrierii unora dintre contexte și implicit a asocierilor de materiale arheologice. În plus, dacă pentru unele descoperiri există o astfel de descriere, aceasta este adeseori incompletă (fără o precizare detaliată a numărului de obiecte, stare de conservare, analize de tafonomie etc.).

Neprecizarea numărului exact de oase sau morminte descoperite, precum și lipsa aproape generală a analizelor antropologice reprezintă o altă problemă. În șapte cazuri, nu se cunoaște numărul exact de descoperiri de oase izolate și de morminte. De asemenea, din totalul de 161 de mențiuni de oseminte descoperite în așezări, au fost analizate antropologic 57,1%⁴. Trebuie menționat însă că dintre acestea multe nu au contextul relevant precizat.

În concluzie, se poate spune că doar pentru 13 descoperiri (8% din totalul descoperirilor)⁵, informația arheologică (contextul de descoperire, însoțit de o descriere care include și materialele arheologice asociate) și cea antropologică (număr de oase/indivizi, determinarea sexului, a vârstei, patologii etc.) se completează astfel încât să permită schițarea unei interpretări a întregii situații arheologice.

Contextele de descoperire

În cadrul celor 20 de așezări Gumelnița au fost descoperite 41 de morminte de înhumație și 120 de oase umane izolate⁶ (Tab. 1). Aceste descoperiri apar în patru tipuri de contexte arheologice⁷: locuință, "zonă menajeră", "strat de cultură", groapă (Graf. 1). Asocierea descoperirilor cu diferite

² Pentru explicarea unora dintre descoperiri am apelat la ajutorul arheologilor care au participat la respectivele cercetări; de asemenea, am respectat în general interpretarea arheologilor în ceea ce privește catalogarea descoperirilor drept mormânt sau oase izolate.

³ 59,5% din totalul descoperirilor de oseminte umane analizate.

⁴ Bordușani (22 oase și 5 morminte) (A. Bălțeanu 1997, p. 93-95.; G. Vasile 2003, p. 95-102), Bucșani (1 mormânt) (S. Marinescu-Bîlcu et alii 1998, p.111), Căscioarele (12 oase) (C. Lazăr, A. Soficaru 2005, p.73-81), Chitila-Fermă (campania 2002- 4 oase) (A. D. Soficaru et alii 2003, p. 113-122), Gumelnița (1 craniu) (D. Nicolăescu-Plopșor 1966, p. 109-112), Însurăței (2 oase), Măriuța (7 oase) (D. Moise 2001, p. 207-222), Năvodari (1 schelet) (A. Bălțeanu 2004-2005, p. 30-31), Pietrele (36 oase) (S. Hansen 2006, p.49-53), Suceveni (1 schelet) (I. T. Dragomir 1984-1985, p. 42); în plus de acestea și pentru scheletul descoperit la Izvoarele se menționează o vârstă, fără a se preciza însă cine a stabilit-o.

⁵ Bucșani- 1 mormânt, Căscioarele- 3 oase, Gumelnița- 1 os, Însurăței- 2 oase, Năvodari- 1 schelet, Pietrele- 4 mențiuni oase, Suceveni- 1 mormânt.

⁶ În articolul care prezintă rezultatele săpăturilor arheologice din situl Chitila-Fermă din 2002, autorii (C. Nicolae et alii 2003) publică și alte 79 de oseminte izolate ca fiind descoperite într-un nivel ce conține materiale Gumelnița (US 1000). Am decis însă să nu le includ în analiză deoarece contextul descoperirilor arheologice a fost afectat de nivelări cu buldozerul, ceea ce face nesigură orice atribuire stratigrafică, asociere de materiale arheologice etc.

⁷ Pe lângă acestea, mai sunt semnalate în literatură și alte descoperiri al căror context nu se mai cunoaște însă.

contexte variază în cele 20 de situri: asociere exclusivă cu un context⁸ (13 situri), cu două contexte⁹ (4 situri), cu trei contexte¹⁰ (3 situri).

Pornind de la studiul lui Marc Verhoeven (2000, p. 234-235), care interpretează ritualul ca pe o realitate multidimensională, demersul de față a încercat să urmărească dacă și în ce fel osemintele umane descoperite în așezările Gumelnița au fost depuse intenționat și ce concluzii se pot trage plecând de la modul în care este construit contextul ritualului (J. Chapman 2000a, p. 61-87). John Chapman integrează aceste descoperiri de oseminte umane în ansamblul culturii materiale și consideră că în perioada neo-eneoliticului sud-est european se poate constata existența unei practici sociale aparte, caracterizată prin acumularea regulată și sistematică a unor categorii diverse de materiale (de la ceramică, obiecte de silex, lut, figurine, cenușă, scoici, oase de animale etc., dar și oase umane), într-o serie de contexte închise (de la gropi, depuneri în stratul de cultură sau în locuințe, până la depuneri sub forma mormintelor). Descoperirile care fac tema prezentului articol au fost tratate, utilizând datele arheologice și antropologice, pe contexte, dar și în ansamblu, pe situri, pentru a se putea observa dacă există variații *intra*-sit (între diferite contexte) sau *inter*-sit: diferențe între descoperirile din așezări de oase izolate și morminte (din punct de vedere al datelor antropologice, al contextelor sau al asocierilor cu materiale arheologice) sau diferențe între mormintele din cuprinsul așezărilor și cele din necropole. De asemenea, am urmărit și dacă se poate observa un model general de depunere a acestor indivizi în așezări, dacă sunt preferate anumite contexte sau asocieri de materiale arheologice. Trebuie subliniat faptul că, ținând cont de problemele metodologice prezentate mai sus, interpretările oferite nu reprezintă altceva decât o încercare de a stimula discuțiile pe marginea acestui subiect și de a realiza o cercetare reflexivă și contextualizată a descoperirilor de oseminte umane în așezări, în cazul de față cele Gumelnița.

Descoperiri	OASE					MORMINTE			
	Sit	locuință	zonă menajeră	groapă în strat	strat	alte situații*	locuință	strat	alte situații**
Bălănești	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Bordușani	8	-	5	9	-	4	1	-	-
Bucșani	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Căscioarele-Ostrovel	3	-	1	6	2	11	-	-	-
Chitila-Fermă	-	-	-	7	-	-	5	-	-
Cunești	-	-	-	1	1	-	-	-	1
Glina	-	-	-	2	-	-	-	-	-
Gumelnița	1	-	-	-	1	1	-	-	-
Hârșova	-	1	-	-	1	3	-	-	-
Insurăței	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Izvoarele	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Lișcoteana	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Luncavița	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Măriuța-La Movilă	-	7	-	-	-	-	-	-	-
Năvodari	-	-	-	-	11	2	-	-	-
Pietrele-Gorgana	33*	27	-	-	4	-	-	-	-
Radovanu	-	-	-	-	-	3	3	-	-
Suceveni	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Sultana-Malu Roșu	2	2	-	1	1	-	1	-	-
Vidra	1	-	5	1	-	-	2	-	-
TOTAL	53	37	11	27	21	26	14	1	

Tab. 1. Descoperirile de oseminte umane în așezări Gumelnița.

*27 de oase umane descoperite la Pietrele-Gorgana au fost descoperite în "zone menajere", dar acestea se află și în imediata vecinătate a unor spații construite, motiv pentru care au fost incluse în ambele categorii.

**oseminte umane publicate ca fiind descoperite în stratul Gumelnița, dar pentru care nu se mai cunosc notațiile contextelor.

Human bones discovered in Gumelnița settlements.

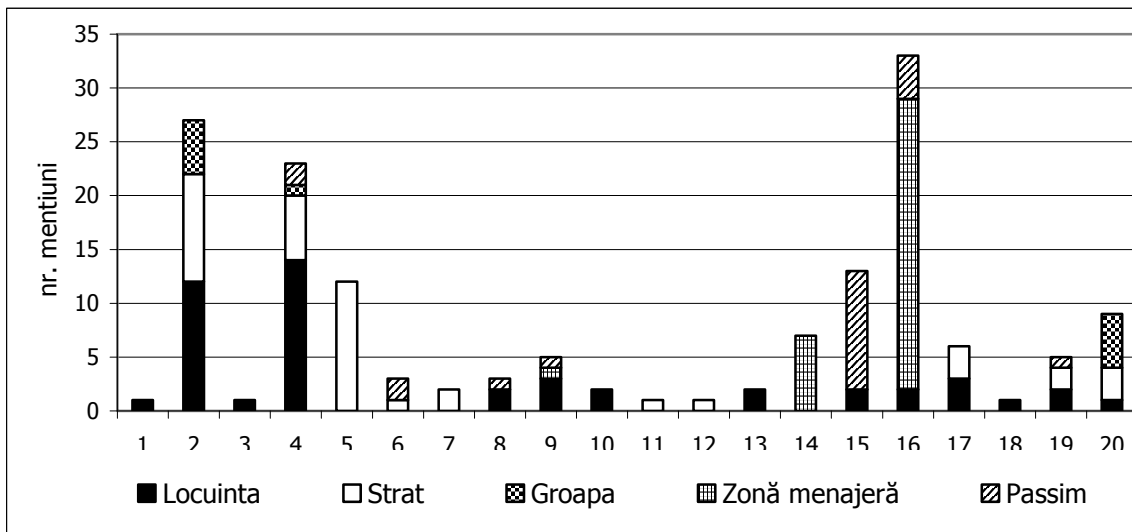
*27 human bones discovered at Pietrele-Gorgana were found among "waste areas", but these are also in close proximity to some built areas, reason for which they were included in both categories.

⁸ Locuință - 7 situri; zonă menajeră - 1 sit; strat de cultură - 5 situri.

⁹ Locuință - strat, 2 situri; locuință - zonă menajeră, 2 situri.

¹⁰ Locuință - strat de cultură - groapă.

** human bones published as having been discovered in the Gumelnița layer, but for which the context references are unknown.

Graf. 1. Reprezentarea osemintelor umane descoperite în așezări gumelnițene în funcție de contextele și siturile unde au fost descoperite. Legendă: 1= Bălănești, 2 = Bordușani, 3 = Bucșani, 4 = Căscioarele, 5 = Chitila, 6 = Cunești, 7 = Glina, 8 = Gumelnița, 9 = Hârșova, 10 = Însurăței, 11= Izvoarele, 12 = Lișcoteanca I, 13 = Luncavița, 14 = Măriuța, 15 = Năvodari, 16 = Pietrele, 17 = Radovanu, 18 = Suceveni, 19 = Sultana, 20 = Vidra.

Representation of human bones discovered in Gumelnița settlements, based on the contexts of discovery and sites. Legend: 1= Bălănești, 2 = Bordușani, 3 = Bucșani, 4 = Căscioarele, 5 = Chitila, 6 = Cunești, 7 = Glina, 8 = Gumelnița, 9 = Hârșova, 10 = Însurăței, 11= Izvoarele, 12 = Lișcoteanca I, 13 = Luncavița, 14 = Măriuța, 15 = Năvodari, 16 = Pietrele, 17 = Radovanu, 18 = Suceveni, 19 = Sultana, 20 = Vidra (Legende graf.: Dwelling, Layer, Pit, Waste area, *Passim*).

Jumătate dintre descoperirile de oseminte sunt asociate cu locuințe, 22,9% cu ceea ce a fost interpretat ca zone menajere (asociate la rândul lor direct sau indirect cu locuințe), iar restul apar în ceea ce a fost denumit în publicații "strat de cultură" (uneori depuse în gropi) (32,3%) sau nu mai păstrează nici o mențiune legată de contextul de descoperire.

Din cele 20 de situri, pentru 14 situri sunt menționate descoperiri de oase (53 mențiuni), sau morminte (26 mențiuni), în relație cu locuințe, deși numai în cinci dintre aceste situri asocierea osemintelor umane este exclusivă cu locuințe (nefiind prezente și în alt tip de complex în cuprinsul sitului); în șase situri au fost descoperite numai oase fără conexiune anatomică, în cinci situri numai morminte, iar în trei situri sunt prezente ambele categorii. Majoritatea osemintelor au fost descoperite în afara locuințelor, printre locuințe sau în apropierea locuințelor (45%), urmate de cele de sub locuințe (29,1%), cele din dărâmătura locuințelor (17,7%), cele din interiorul locuințelor (8,8%) și osemintele descoperite pe distrugere (3,7%). Se observă că oasele dezarticulate apar în majoritatea cazurilor în afara locuințelor (60%), 31% apar pe și/sau în distrugerea locuințelor și doar 8,8% apar sub locuințe. În ceea ce privește mormintele din așezări, 65,3% sunt sub locuințe, 19,2% în exteriorul locuințelor și restul în locuințe sau în distrugerea acestora. Cu excepția oaselor și a mormintelor descoperite la Hârșova și Bordușani, toate celelalte apar în asociere cu locuințe arse¹¹.

O altă categorie o reprezintă descoperirile de oase umane (37 de mențiuni, 22,9% din totalul de descoperiri) în contexte interpretate ca fiind "zone menajere" (pentru situl Hârșova: D. Popovici *et alii* 2000, p. 13-35, Măriuța-La Movilă, Pietrele-Gorgana)¹², "poteci" (pentru situl Pietrele-Gorgana: S. Hansen *et alii* 2007, p. 2-21)¹³ sau "într-un nivel de amenajare ce suprapune nivelul de distrugere al unei locuințe" (la Sultana-Malu Roșu: C. Lazăr 2008b). Ceea ce este caracteristic pentru toate aceste descoperiri este asocierea cu diverse categorii de materiale interpretate a fi resturi menajere, dar și cu

¹¹ 81% din totalul de descoperiri de acest fel.

¹² Această denumire a fost folosită de către cercetătorii de la Hârșova și Pietrele-Gorgana.

¹³ Denumire folosită pentru situl Pietrele.

locuințe (de cele mai multe ori aceste depuneri fiind pe dărâmăturile nivelate sau nu ale unor locuințe și ulterior suprapuse de alte locuințe). Pentru cercetătorii de la Hârșova și Bordușani, termenul de zonă menajeră a fost interpretat (D. Popovici *et alii* 2000, p. 18) ca : "...*les dépôts anthropiques à caractère ménager qui se présentent comme de véritables complexes archéologiques très bien délimités dans l'espace et comme fonction*". Sub acest termen au fost cuprinse atât zone dintre locuințe, din afara acestora, sau în unele cazuri locuințe dezafectate, în care apar depuneri de materiale arheologice interpretate ca fiind "deșeuri menajere", zone care au din punct de vedere sedimentologic următoarele caracteristici (C. Haită, V. Radu 2003, p. 52): rată importantă de acumulare a constituenților organici și minerali ce rezultă din activități domestice (cărbune și cenușă, oase de mamifere și pește, cochilii de moluște, coprolite, chirpici ars/nears, sedimente și roci legate de fabricarea uneltelor), stratificare fină a sedimentelor corespunzând diferitelor tipuri de materii, variabilitate laterală importantă a constituenților, grade diferite de compactare și de modificări fizico-chimice. În cazul sitului Hârșova, cel puțin unele dintre oasele umane (D. Popovici, Y. Rialland 1996, p. 56), au fost descoperite în zona menajeră C 521 (D. Popovici *et alii* 2000, p. 114). Pentru situl Măriuța-La Movilă nu se delimitează în raportul arheologic o zonă menajeră, dar se precizează că oasele umane au fost descoperite printre "oase de animale ce intră în categoria deșeurilor menajere" (V. Parnic *et alii* 2001, p. 199-203). La Pietrele-Gorgana, oasele umane descoperite apar în două "zone menajere" sau "poteci" (fiind utilizați ambii termeni)¹⁴, care ocupă spațiul dintre locuințe, spații în care acestea apar în asocieră cu depuneri cu cenușă, lentile de pământ verzui și concentrări de fragmente de chirpici ars, o lutuală arsă la roșu (deasupra și sub care s-au găsit câteva oase umane), fragmente ceramice, scoici, oase, piese din os, corn, silex, podoabe (din scoici *Dentalium* și *Spondylus*), obiecte de cupru (majoritatea întregi), figurine antropomorfe și zoomorfe, fusaiole și greutăți de lut, o piesă mică de formă discoidală din aur și o brățară din cochilie de *Spondylus*, pietre etc. (S. Hansen *et alii* 2004, S. Hansen *et alii* 2005, S. Hansen *et alii* 2006). În general, aceste depuneri au fost explicate (implicit sau explicit) ca zone de acumulare a resturilor menajere¹⁵. Cu toate acestea, în continuarea studiilor interdisciplinare realizate, este interesant de urmărit cum sunt construite aceste depuneri, cum și unde se arunca/ depunea "gunoiul" și ce semnificații pot decurge de aici, având în vedere de exemplu unele cazuri etnografice care indică existența unor situații particulare¹⁶. Prezența oaselor umane în aceste contexte se poate datora și hazardului (morminte deranjate, fenomene postdepozitionale, perturbări ale straturilor arheologice etc.), dar apariția lor în mai multe situații, în contexte asemănătoare, face posibilă și avansarea ipotezei unor depuneri intenționate. Este evident însă că această din urmă ipoteză este dificil de demonstrat, în special în absența unor studii aprofundate.

O situație interesantă legată de descoperirea de oase umane în acest tip de contexte, interpretate ca zone menajere, o reprezintă situl Pietrele-Gorgana¹⁷ (com. Băneasa, jud. Giurgiu), unde au fost descoperite în urma cercetărilor arheologice, în intervalul 2002-2005, 36 de oase umane, atribuite unui număr minim de șase-șapte indivizi (număr estimat) (S. Hansen *et alii* 2006, p. 49-53)¹⁸. Aceste oase au fost descoperite în asocieră cu locuințe și "zone menajere"/ "poteci". Interpretând în context oasele umane descoperite la Pietrele-Gorgana (pe baza informațiilor arheologice și

¹⁴ Ceea ce implică o anumită ambiguitate asupra contextului.

¹⁵ Cu excepția oaselor de la Sultana.

¹⁶ Cazul comunităților Dogon din Mali arată cum depozitarea a ceea ce poate părea pentru europeanul secolului XXI banal și neproblematic, "gunoiul", se face după principii și reguli stricte și variază în funcție de materialitatea obiectelor, fluidelor etc. ce au ieșit din circuitul comun al utilizării, ajungându-se, prin depuneri intenționate construite, fie la reintegrarea lor în universul domestic sau cosmologic, fie la expulzarea din perimetrul așezării (L. Douny 2007, p. 309-331).

¹⁷ Au fost deschise două suprafețe, B și F. În secțiunea B din partea nordică a Gorganei au fost surprinse două spații construite principale (B-West și B-Ost) separate de o zonă îngustă, orientată nord-sud (cca. 2 m lățime), cu depuneri de cenușă și lentile de pământ verzui (P04B23), care conțineau cantități însemnate de cochilii de scoici și oase de animale, ulterior descoperindu-se în partea estică a suprafeței încă o construcție. În partea de sud-vest a *tell*-ului, între "vulcan" (o groapă de mari dimensiuni săpată de localnici care afectează sfertul de sud-est al sitului) și limita estică a săpăturilor lui D. Berciu (surprinsă de sondajele E2-E10) a fost deschisă suprafața F, orientată nord-sud, cu dimensiunile de 8 x 7 m. În plus, măsurătorile geofizice efectuate în 2004 și 2005 (S. Hansen *et alii* 2006, p. 4-8), arată existența pe *tell* a aproximativ 25 de case orientate nord-sud și aranjate linear în 4 rânduri paralele (orientate est-vest). În exteriorul *tell*-ului, aceleași măsurători au dus la identificarea la nord și sud-vest a mai multor structuri cu aceeași orientare ca a construcțiilor de pe *tell*, estimându-se că așezarea ar fi putut cuprinde la un moment dat aproximativ 120 de clădiri.

¹⁸ La acestea se mai adaugă resturile a nouă indivizi descoperiți într-o locuință din suprafața F.

antropologice) și urmărindu-se asocierile de materiale arheologice, felul în care se structurează "zonele menajere", relația cu celelalte depuneri arheologice din așezare, devine posibilă transcenderea explicării lor ca fiind deșeuri care au fost aruncate printre alte resturi. Fără a se putea demonstra neapărat o depunere intenționată a indivizilor, cel puțin pot apărea alte ipoteze care să explice aceste descoperiri¹⁹.

După cum se poate observa în Tab. 2, cei șase-șapte indivizi sunt reprezentați din punct de vedere al numărului de oase și al elementelor anatomice în mod inegal; la nivel general, indivizii sunt reprezentați în special prin fragmente de bazin, femur, schelet axial (coaste, vertebre), oase de la mână (radius, cubitus, metacarpene, falange), fiind surprinzătoare absența fragmentelor craniene. Ceea ce este interesant de semnalat este că oasele acestor indivizi nu au fost descoperite împreună sau într-un singur context: în cazul unui adult tânăr (posibil femeie), reprezentat prin fragmente de femur și humerus, o parte din resturile osoase apar în dărâmătura locuinței B-West, iar celelalte în afara acesteia, în ceea ce a fost considerat "zonă menajeră", fragmente din cele două contexte lipindu-se între ele (S. Hansen *et alii* 2006, p. 49-53). O situație similară cu acest mod de "depunere" a oaselor umane o reprezintă descoperirea unui fragment de lamă de silex depozitat împreună cu mai multe lame într-un vas dintr-o construcție aflată la estul suprafeței B (P05B140), care poate fi lipit cu un alt fragment depus sub un alt vas din construcția B-Vest (P04B11) - cele două contexte erau la o distanță de 12 m și la o diferență de nivel de 70 cm (S. Hansen *et alii* 2006, p. 11).

În cazul celorlalți indivizi, reprezentați printr-un număr mai mic de oase, fragmentele sunt prezente în "zona menajeră"- din păcate raportul arheologic nu precizează mai detaliat contextul de descoperire, dar fiind descoperite în ani diferiți se poate presupune că s-au găsit cel puțin la adâncimi diferite; această situație e valabilă cel puțin în cazul indivizilor grupați în raportul antropologic sub numele "E" și "F", antropologul afirmând că cel puțin teoretic lor le aparțin diferite fragmente osoase descoperite în campaniile din 2002, 2004 și 2005 (a se vedea Tab. 2) (S. Hansen *et alii* 2006, p. 53).

În ceea ce privește repartizarea elementelor anatomice pe complexe (Graf. 2), datorită numărului prea mic de cazuri nu se poate afirma cu certitudine că există o preferință sau selecție, deși se constată că în construcția B-Ost apar numai oase din categoria membrilor inferioare, în B-West doar membru superior, în zona ce desparte cele două locuințe din suprafața F apar doar dinți, în timp ce în „zona menajeră” din suprafața B apar toate categoriile de elemente anatomice (S. Hansen *et alii* 2006, p. 49). Nu se observă respectarea unui model în ceea ce privește selecția părților anatomice în "complexe" de același fel (locuințe sau zone dintre locuințe).

În ceea ce privește repartizarea numărului minim de indivizi pe contexte, se poate observa că din cele șase contexte, în patru²⁰ (66,6%) sunt reprezentați cel puțin doi indivizi; în asocieri directe cu locuințele sunt reprezentați 12 indivizi, iar în spațiile dintre locuințe sunt prezente resturi osteologice de la șase indivizi.

Din punct de vedere al repartiției pe vârste a indivizilor, pe complexe de descoperire, nu se poate observa o selecție clară, fiind reprezentați atât indivizi *infans* cât și juvenil și adult. Dacă în construcția B-Ost și în spațiul ce o delimitează pe aceasta de locuința B-West sunt prezenți indivizi de diferite vârste (în locuința B-Ost- oase de la un *infans* și un adult, iar în afara locuinței oase de la un *infans*, un adult și un juvenil, același individ cu cel ale cărui rămășițe au fost descoperite în locuința B-West), în locuința B-West apar doar juvenili, iar în "poteca" din suprafața F doar *infans*.

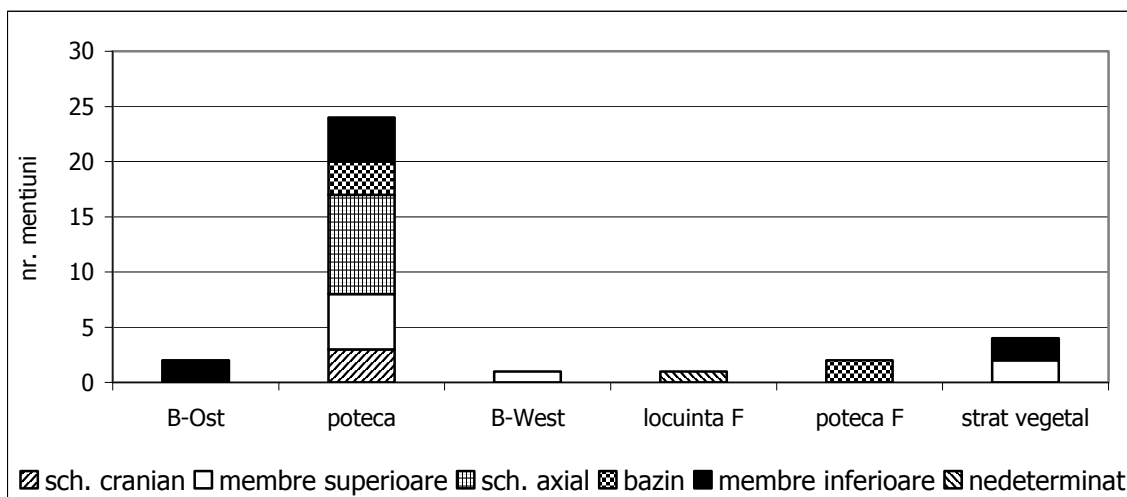
Trebuie menționat că deși cinci fragmente osoase apar pe sau în distrugerea locuințelor arse (un femur de copil pe distrugere, trei fragmente în distrugere/în locuința B-Ost și un metacarpian în locuința B-West), nici unul dintre acestea nu are urme care să arate contactul cu focul (S. Hansen *et alii* 2006, p. 49-53) – dintre toate oasele analizate de antropolog, numai în cazul unui coxal dreapta (P05 B113h) care aparține unui individ adult sau mai bătrân și a unui corp de mandibulă dreapta, parțial cu dinți (P05 B123a), ce aparține unui matur, este sigur contactul cu focul, în cazul unui humerus stânga (P05 F102-140) fiind discutabilă expunerea la caldura (S. Hansen *et alii* 2006, p. 53). Aceeași situație se întâlnește și în cazul materialelor arheologice asociate locuinței B-Ost - numai 12% dintre 1618 fragmente ceramice sau oase de animale sunt arse secundar (S. Hansen *et alii* 2007, p. 120).

¹⁹ Este posibilă chiar o extindere a discuției referitoare la aceste descoperiri de oase umane la semnificația (simbolică sau nu) a arderii caselor (M. Stevanović 1997, p. 334-395; M. Stevanović, R. Tringham 1997, p. 193-208), sau la categoriile de materiale arheologice care apar în asocieri cu ele, materiale asociate și mediului funerar (statuete, mărgelile de scoici, obiecte de cupru).

²⁰ Locuința B-Ost, zona dintre cele două locuințe din suprafața B, locuința din suprafața F și "humus".

Indivizi	Vârstă	Sex	Elemente anatomiche	Observații
A	<i>Infans I</i> – 6-12 luni	M?	două fragmente coxal (P04 F12-734, P04 F12-735)	
B	<i>Infans I</i> – 3-4 ani	-	femur dreapta (P02 B10-158)	
C	<i>Infans II</i> – 9-10 ani	-	ulna dreapta (P04 B44-736)	
D	<i>Infans II/Juvenil</i> – 15 ani	F?	mandibulă (P02 B83-146)	
E	Adult bătrân	F ?	coxal dreapta și stânga (P05 B109, P05 B113i)	Există o serie de elemente anatomiche izolate care aparțin probabil lui E și F: un canin izolat (P04B24-739), maxilar inferior (P05B123a), claviculă (P05 B113d), două humerusuri stânga (P05F102-140.?), radius dreapta (P02B11-167), metacarpian stânga (II/III) (P05B109-137), falangă mână dreaptă (III/IV) (P05 B113-138), falangă mână dreaptă (II/IV) (P05 B113c), falangă mână stângă (II/IV) (P05B112a), metacarpian IV stânga (P04B43-738), falangă picior (P04B65-737), cinci fragmente coaste stânga și dreapta (P02B18-166, P05 B113e, P05 B113f-g, P05 B113-139)
	Adult tânăr	F ?	femur dreapta și stânga (P05 B113j, P05 B123b), împreună cu cinci fragmente (P02 B35-159, P05 B113a, P05 B125, P05 B112b, P05 B113b)	
	Adult bătrân	-	4 vertebre lombare (probabil aparțin aceluiași individ reprezentat prin coxalele P05 B109/113i)	
	+ probabil tânără	F		
F	Adult sau mai bătrân	F ?	Coxal	
G	Mai mult sau mai puțin adult	M ?		

Tab. 2. Indivizii descoperiți în așezarea Pietrele-Gorgana. Individuals discovered in the Pietrele-Gorgana settlement.

Graf. 2. Repartizarea elementelor anatomiche pe contexte de descoperire (în așezarea Pietrele-Gorgana). Legendă: B-Ost = construcția B-Ost, B-West = construcția B-West, poteca = suprafața dintre cele două construcții din suprafața B, locuința F = locuința din suprafața F unde s-au descoperit oase umane, poteca F = suprafața dintre cele două locuințe din suprafața F.

Repartition of anatomical elements in contexts of discovery (in the Pietrele-Gorgana settlement). Legend: B-Ost = building B-Ost, B-West = building B-West, poteca = the area between the two buildings in section B, locuința F = the dwelling from section B where the human bones were discovered, poteca F = the area between the two buildings in section F (Legend graf.: cranial skeleton, upper limbs, axial skeleton, pelvis, inferior limbs, undetermined).

Asemenea sitului Pietrele-Gorgana, o analiză exhaustivă²¹ a osemintelor umane descoperite în urma cercetărilor efectuate la Bordușani-Popină, analiză care să privească situația arheologică în ansamblu, permite conturarea unei imagini mai complexe asupra acestor tipuri de descoperiri decât ar

²¹ Atât cât e posibil pe baza informațiilor publicate.

părea la prima vedere. Aici, în nivelul datat Gumelnița A2, au fost descoperite cinci morminte și 22 oase, asociate în general cu locuințe²² (Tab. 3). Din păcate, nepublicarea materialelor arheologice pe complexe nu permite o analiza mai detaliată. Totuși, câteva observații se pot face.

Secțiune	Complex	Sector/ Carou/ SU.	Descoperire
Sa	L 20	sector 8, carou I6	M14 M17
		carou I6, -2,70m	tibie stânga, radius stânga, cubitus stânga
		carou H6, SU 1225, -2,70m	3 fragmente de la mână 1 metacarpian, 2 falange I și II
		carou H6	1 fragment tibie
	L 15	sector 8, carou H5	M15
		sector 3, carou G1	M16
		carou J4	fragmente oase de la antebrațul stâng
Sß		carou D5, SU 2581, -1,72m	M19
		sector 38, carou D4	4 fragmente craniu M19
	SL 26	sector 39, carou E6, SU 2534 - distrugere SL 26	3 fragmente craniu M19
		sector 39, carou E5, SU 2534, -1,41m, distrugere SL 26	1 coastă pe stânga, 1 fragment mandibulă pe partea stângă, 2 scapule fragmentare, 1 femur aproape complet
	complex 212	sector 31, carou A2, SU 3006, umplutura a 2 gropi, plasate la diferite nivele	1 fragment humerus
	L2-M2-L3-M3, complex 220	sector 35, carou A2, SU 3922 ,umplutura unui șanț	1 fragment humerus

Tab. 3. Osemintele umane descoperite la Bordușani-*Popină*.
Human bones discovered at Bordușani-*Popină*.

În primul rând, descoperirea a șapte fragmente craniene ce aparțin unui copil al cărui craniu fragmentar a fost găsit într-un mormânt (M19), în afara mormântului – patru dintre ele în strat, iar trei în distrugerea unei locuințe (neincendiate) SL 26, alături de alte cinci fragmente osoase ce aparțin unui alt individ (cu vârsta cuprinsă în intervalul nou-născut- șase luni). De asemenea, mai sunt de menționat descoperirile din două zone distincte (una fiind o groapă) a fragmentelor ce compun mâna unor adolescente, iar într-o altă groapă s-au descoperit oase de la antebrațul și tibia unui copil.

În ceea ce privește vârsta celor 11 indivizi descoperiți, repartizați aproximativ similar din acest punct de vedere în cele patru mari complexe arheologice, șapte sunt copiii, două adolescente, un singur adult și unul are o vârstă nedeterminată. Toate mormintele sunt de copii. În asociere cu L 20, L 15 și SL 26 sunt reprezentați numai indivizi subadulți (zece), în timp ce în stratul de cultură apar atât subadulți (trei) cât și adulți (unul) (Graf. 3).

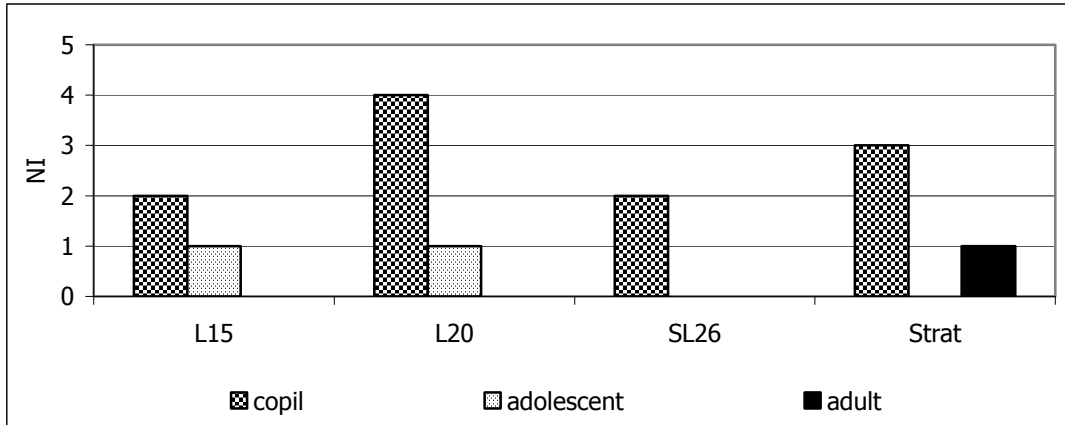
O altă categorie a contextelor în care au fost descoperite oseminte umane o reprezintă ceea ce a fost identificat ca "strat arheologic de cultură", existând 41 de mențiuni pentru 11 situri. În unele cazuri această trimitere poate face referire la o situație concretă, în care oasele umane au fost pur și simplu descoperite izolat în așezare, iar în alte cazuri această formulă înlocuiește în fapt o notare mai detaliată a contextului de descoperire. În trei situri, în așa-numitul strat de cultură, au fost descoperite numai morminte, în patru situri numai oase umane izolate și în restul de patru situri au fost descoperite atât oase cât și morminte.

La Bordușani-*Popină*, Căscioarele-*Ostrovel* și Vidra s-au descoperit oase umane²³ care provin probabil de la trei indivizi, în gropi săpate în "stratul de cultură". În această categorie nu au fost incluse mormintele descoperite în "stratul arheologic" deoarece am făcut distincția între groapa de mormânt și groapa săpată cu alte scopuri, în care au fost depuse ulterior oase umane; în literatură au fost semnalate cazuri în care gropile mormintelor au fost săpate în gropi deja existente, dar în lipsa unor astfel de observații pentru materialul cercetat am preferat să includ toate mormintele în categoria contextelor de descoperire de tip "strat de cultură arheologică"; scheletul descoperit la Vidra într-o groapă l-am cuprins în categoria descoperiri în stratul de cultură, deoarece arheologul a

²² 74% dintre cazuri.

²³ 11 mențiuni, 6,8% din totalul descoperirilor de oseminte umane în așezări.

considerat ca fiind într-o groapă de mormânt, dar oasele umane ale altui individ, descoperite alături de acest schelet în aceeași groapă, sunt cuprinse în categoria descoperirilor "în groapă (în strat de cultură)".

Graf. 3. Repartizarea indivizilor descoperiți la Bordușani-*Popină* pe grupe de vârste biologice, în funcție de contextul de descoperire. Repartition of individuals discovered at Bordușani-*Popină* on age groups, based on the context of discovery (Legend graf.: child, adolescent, adult).

La Bordușani-*Popină*, Căscioarele-*Ostrovel* și Vidra s-au descoperit oase umane²⁴ care provin probabil de la trei indivizi, în gropi săpate în "stratul de cultură". În această categorie nu au fost incluse mormintele descoperite în "stratul arheologic" deoarece am făcut distincția între groapa de mormânt și groapa săpată cu alte scopuri, în care au fost depuse ulterior oase umane; în literatură au fost semnalate cazuri în care gropile mormintelor au fost săpate în gropi deja existente, dar în lipsa unor astfel de observații pentru materialul cercetat am preferat să includ toate mormintele în categoria contextelor de descoperire de tip "strat de cultură arheologică"; scheletul descoperit la Vidra într-o groapă l-am cuprins în categoria descoperiri în stratul de cultură, deoarece arheologul a considerat ca fiind într-o groapă de mormânt, dar oasele umane ale altui individ, descoperite alături de acest schelet în aceeași groapă, sunt cuprinse în categoria descoperirilor "în groapă (în strat de cultură)".

Indivizii descoperiți în așezări

Pe baza informațiilor publicate, am încercat să identific existența unor diferențe sau asemănări între criteriile de selecție și contextul de descoperire a indivizilor reprezentați fragmentar (oase fără conexiune anatomică) față de indivizii reprezentați prin întreg (depuși în morminte²⁵). Pentru aceasta, au fost comparate contextele de descoperire, asocierea cu materiale arheologice și repartizarea pe vârste și pe sexe, pentru cele două categorii.

Din punct de vedere al repartizării, pe situri arheologice, a descoperirilor de oase și morminte, în cinci situri au fost descoperite numai morminte, în șapte situri au fost descoperite numai oase, iar în restul de nouă situri apar atât oase cât și morminte.

Din punct de vedere al datelor de antropologie fizică, în patru situri sunt reprezentați atât indivizi subadulți cât și adulți²⁶, în timp ce pentru celelalte situri este reprezentată doar una dintre aceste categorii²⁷.

Au fost descoperiți 63 de indivizi a căror vârstă a putut fi determinată în urma analizelor antropologice sau pe baza mențiunilor arheologice²⁸; 32 de indivizi sunt reprezentați prin oase fără

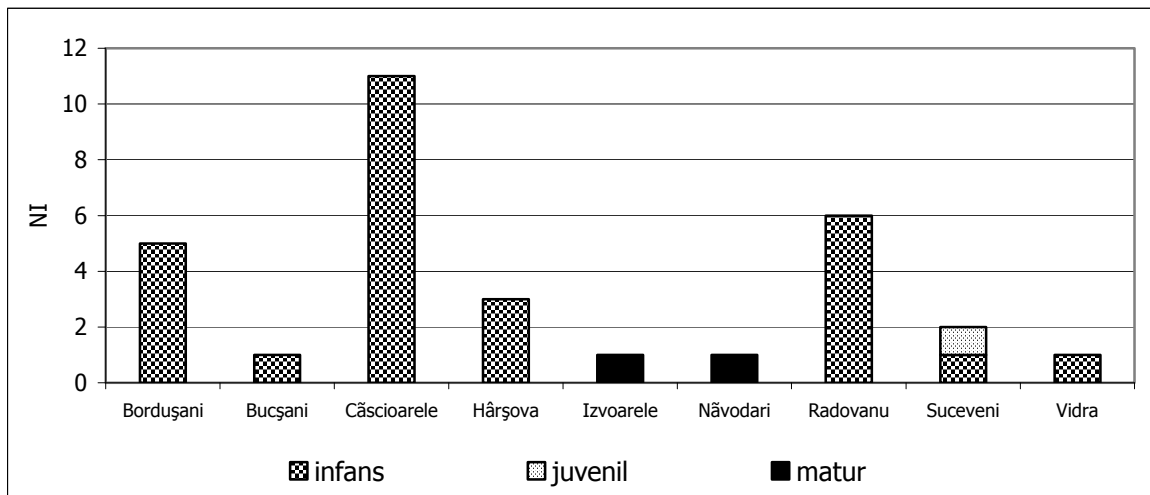
²⁴ 11 mențiuni, 6,8% din totalul descoperirilor de oseminte umane în așezări.

²⁵ Pentru această încadrare am respectat interpretarea dată în publicațiile respective.

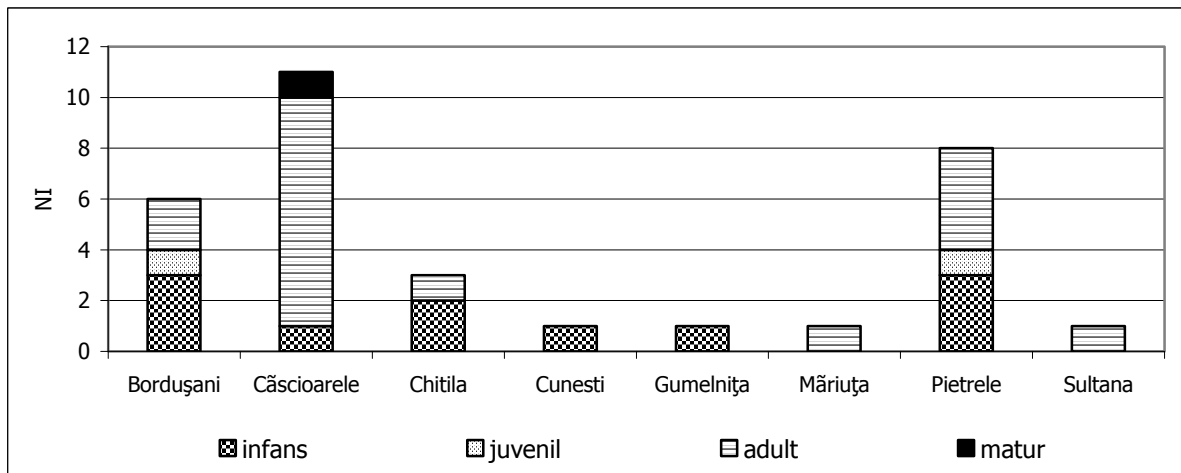
²⁶ Reprezentarea indivizilor pe vârste este singura informație care este susținută de un număr mai mare de date, pentru alte categorii (determinarea sexului, a patologiei etc.) informațiile nefiind relevante în stadiul actual al cercetării.

²⁷ Este posibil ca această situație să se datoreze și stadiului cercetării în privința analizelor antropologice existente.

conexiune anatomică (Graf. 4) și 31 de indivizi sunt reprezentați prin întregul schelet²⁹ (Graf. 5). Cei 32 de indivizi reprezentați fragmentar se încadrează în toate categoriile de vârstă, numărul de subadulți (13 din care 11 *infans* și 2 juvenili) fiind comparabil cu cel de adulți (18 adulți și 1 matur) (Graf. 6). Trebuie menționat că pentru un număr aproape egal de indivizi nu a fost determinată vârsta (53 de cazuri). Chiar dacă spre deosebire de situația acestora indivizii din morminte sunt majoritatea subadulți (93,5%³⁰), nu se poate spune că există o selecție diferențiată a indivizilor depuși în morminte față de cei reprezentați prin oase izolate în funcție de criteriul vârstei sau al sexului deoarece în ambele cazuri categoria subadult este reprezentată. E posibil ca analize antropologice detaliate să evidențieze diferențe mai subtile între cele două categorii. Tot pe baza datelor existente, se constată că în cazul anumitor situri oasele fără conexiune anatomică aparțin mai multor indivizi, de diferite vârste, atât adulți cât și subadulți, în timp ce indivizii depuși în ceea ce au fost interpretate ca morminte aparțin întotdeauna unei singure categorii de vârstă (în cuprinsul aceluiași sit).

Graf. 4. Repartiția pe categorii de vârste biologice și pe situri a indivizilor (descoperiți în morminte).
 Repartition of individuals (discovered in graves), based on the age categories and sites.

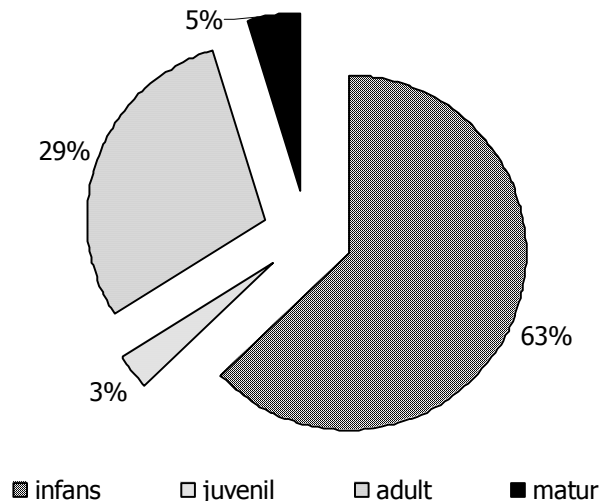

Graf. 5. Repartiția pe categorii de vârste biologice și pe situri a indivizilor reprezentați fragmentar (oase fără conexiune anatomică).
 Repartition of individuals represented by incomplete skeleton (human bones with no anatomical connexion), based on the age categories and sites.

²⁸ Pentru 23 dintre acești indivizi nu există analize antropologice, dar în publicații apar mențiuni precum: "morminte de copii".

²⁹ În această categorie au fost incluși indivizii depuși în morminte.

³⁰ Diferența de 6,5% este reprezentată de indivizi maturi.

Graf. 6. Reprezentarea la nivel general a grupelor de vârste biologice ale indivizilor descoperiți în așezări Gumelnița.
General representation of the individuals discovered in Gumelnița settlements, based on the major biological age categories.

Comparând datele pentru indivizii depuși în morminte în așezări cu cele pentru 237 de indivizi depuși în șapte necropole gumelnițene³¹ (E. Comșa 1972; O. Necrasov *et alii* 1990, p. 196-197; S. Marinescu-Bîlcu 2000, p. 115; C. Lazăr 2001; C. Lazăr 2007; C. Lazăr 2008a; C. Lazăr, V. Parnic 2007, p. 135-159; M. Gătej *et alii* 2007, p. 159-169; A.D. Soficaru, A. Ion 2008, p. 296-297) se observă un tratament similar al corpului în ceea ce privește poziția scheletului în groapă (decubitus dorsal sau lateral) sau inventarul asociat³² (ceramică, figurine, obiecte din lut, silex, piatră, cupru, podoabe). Diferențele dintre cele două categorii se observă doar la nivelul vâstelor celor reprezentați: numărul de indivizi subadulti este mult mai mic în necropole (24,4%) față de cei din așezare (93,5%), iar majoritatea indivizilor analizați din necropole aparțin categoriilor adult și matur, categorii absente, respectiv slab reprezentate în așezări. Numai pe baza acestor date și referindu-ne strict la categoria morminte (din așezare sau necropolă), este dificilă demonstrarea ipotezei că înhumarea copiilor în așezări e preferată necropolelor (având în vedere că apar subadulti în ambele contexte și că în așezări au fost descoperiți și indivizi maturi). De asemenea, în multe cazuri apar în cuprinsul aceluiași sit alături de morminte și oase izolate, iar acestea din urmă provin de la indivizi încadrabili în toate categoriile de vârstă (similar cu datele pentru necropole). Dacă se iau în calcul datele demografice ale tuturor indivizilor descoperiți în cuprinsul unui sit, indiferent de modul de reprezentare (întreg sau fragmentar), atunci se modifică raportul dintre categoriile de vârstă reprezentate, pentru așezări și necropole. Mai trebuie menționat faptul că materialele care apar asociate unora dintre oasele umane izolate, care nu au fost depuse în ceea ce a fost considerat în mod tradițional "mormânt" este identic cu cel din necropole³³.

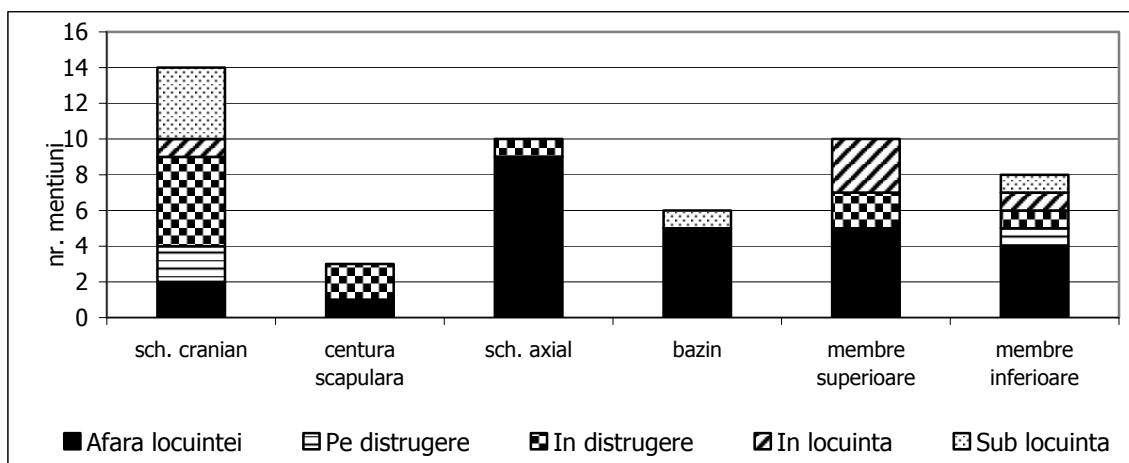
În ceea ce privește indivizii reprezentați prin oase dezarticulate, fragmentare în unele situații, nu se poate observa la nivel general o selecție a elementelor anatomice descoperite, indiferent de context. Sunt prezente toate părțile scheletului uman, dar există o mare variabilitate a situațiilor *inter-sit* (Graf. 7 - 9). Din acest motiv nu se poate afirma că există un model general pentru selecția indivizilor sau a părților anatomice reprezentate, în funcție de vârstă sau sex. Ceea ce se poate observa este dominanța elementelor de schelet cranian în asociere cu locuințe sau cu "stratul de cultură" și numărul mare de fragmente ce provin din scheletul axial și centura scapulară³⁴ sau din bazin pentru descoperirile din "zone menajere" (părți anatomice fragile, afectate în general primele de procese postdepoziționale).

³¹ Căscioarele - D'aia parte, Chirnogi - Șuvița Iorgulescu, Dridu, Radovanu, Măriuța, Sultana-Malu-Roșu, Vidra.

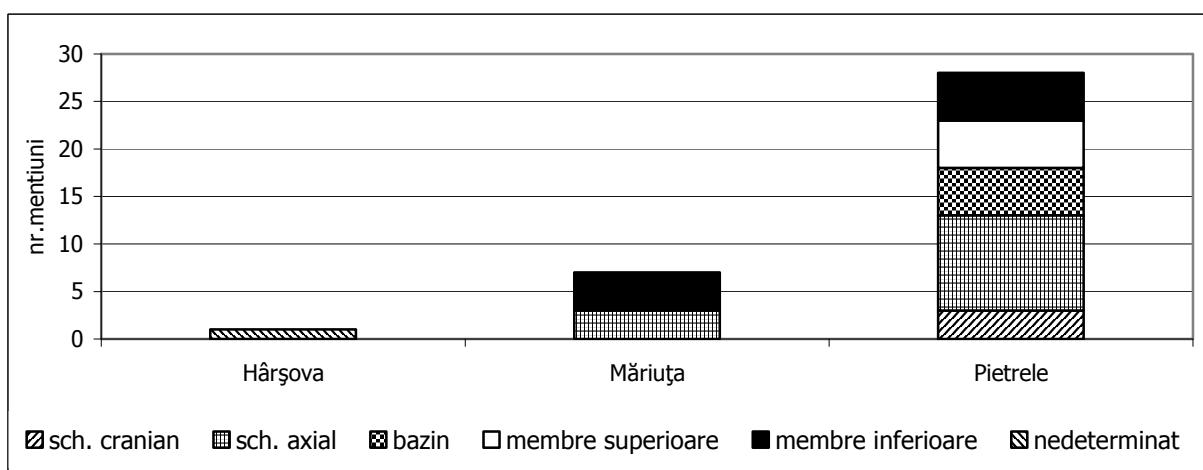
³² Lipsa unor date mai precise și publicarea inegală a descoperirilor nu permit din păcate studierea unei posibile diferențe, la nivelul mormintelor, în funcție de vârsta/sexul indivizilor sau în funcție de alte criterii.

³³ Fără a fi însă specifice domeniului funerar.

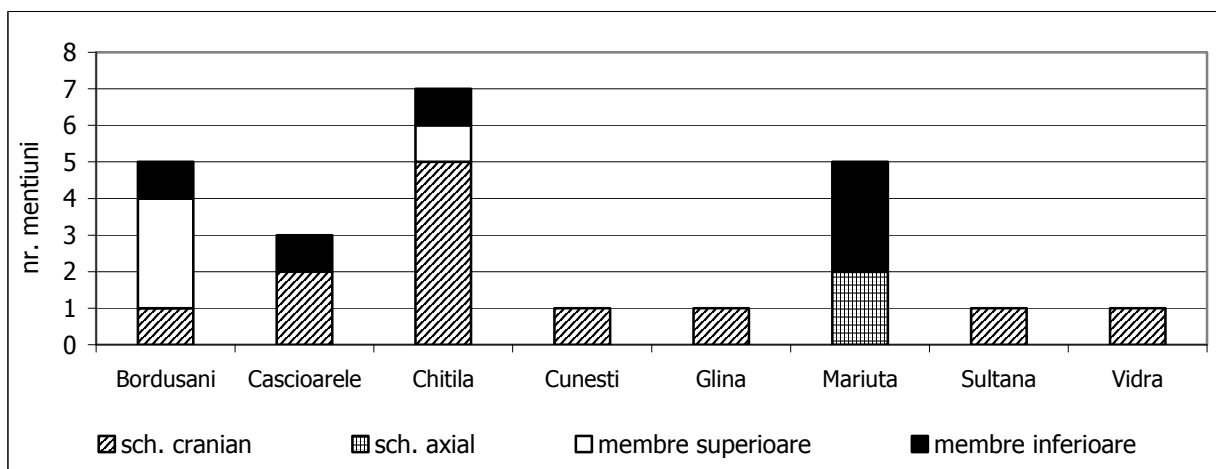
³⁴ În categoria schelet axial au fost incluse vertebre, coaste, stern, iar în categoria centură scapulară – omoplat și claviculă.

Graf. 7. Repartizarea în funcție de context a elementelor anatomice descoperite în asociere cu locuințe. Repartition based on the context of discovery of the anatomical parts discovered is association with dwellings (Legend graf.: Outside dwelling, on ruins, in the ruins, inside dwelling, under dwelling).

Graf. 8. Repartizarea pe situri a elementelor anatomice descoperite în contexte de tip "zonă menajeră". Repartition on sites of the anatomical parts discovered in "waste areas" (Legend graf.: cranial skeleton, axial skeleton, pelvis, upper limbs, inferior limbs, undetermined).

Graf. 9. Numărul de oase umane descoperite în "stratul de cultură", în funcție de părțile anatomice reprezentate/pe situri. Number of human bones discovered in the "cultural layer", grouped based on the anatomical parts represented/site (Legend graf.: cranial skeleton, axial skeleton, upper limbs, inferior limbs).

Osemintele umane și alte categorii de materiale arheologice

În cazul a 13 situri indivizii descoperiți apar în asociere cu alte materiale arheologice³⁵.

Numai 58% dintre indivizii descoperiți în asociere cu locuințele³⁶ apar în asociere cu alte materiale arheologice. Atât indivizii reprezentați prin oase dezarticulate cât și cei depuși sub forma întregului schelet apar, uneori alături de oase ce provin de la alți indivizi, împreună cu: ceramică, obiecte de corn, silex, piatră, dar și ocru și oase de animale. După cum am arătat deja, osemintele umane descoperite în zone menajere apar în asociere cu alte materiale. O situație similară întâlnim pentru majoritatea cazurilor de oase umane descoperite în gropi. Din cele 11 situri unde au fost descoperite oase umane în "stratul de cultură", numai în trei apar asocieri cu materiale.

Interpretări și discuții

Prin această prezentare am urmărit realizarea unui studiu în context al descoperirilor de oseminte umane în așezări ale comunităților din arealul culturii Gumelnița. Din păcate, pornind de la materialitatea acestor resturi osoase (corpul fizic) este dificilă trecerea la dimensiunea culturală a fenomenului funerar, implicit la reconstruirea persoanei, „on the side of culture” (J.R. Sofaer 2006, p. 54). Această limită se datorează în primul rând problemelor metodologice subliniate, fiind dificilă susținerea oricărei argumentații doar pe baza informațiilor publicate. Din acest motiv, voi sublinia doar câteva observații legate de interpretarea materialelor care au făcut subiectul acestui articol, sperând ca în viitor cercetările să permită o analiză mai aprofundată a fenomenului.

Descoperirea osemintelor umane în așezări Gumelnița a fost interpretată în literatura de specialitate din România ca fiind în legătură cu practici sacrificiale (H. Dumitrescu 1944, D. Popovici, Y. Riailand 1996, p. 56; V. Voinea 2001, p. 35-36), canibalism (D. Nicolăescu-Plopșor, W. Wolski 1974; C. Lazăr, A.D. Soficaru 2005, p. 73-81), ca ritual (funerar) care se extinde la întregul complex arheologic (a se vedea posibila ardere deliberată a locuințelor) (A. Dragoman, S. Oanță-Marghitu 2007), surprinderea accidentală a unor indivizi sub dărâmături de focul locuinței (E. Comșa 1960a) sau morminte deranjate etc.

Problema este că unele dintre ipotezele enunțate nu pot fi susținute în stadiul actual al cercetării și bazându-se pe informațiile publicate. Pe de o parte, pentru majoritatea descoperirilor nu se pot formula interpretări deoarece lipsesc informații legate de contextul de descoperire, asocierea cu alte materiale arheologice, analize antropologice. De exemplu, este adevărat că există numeroase legende și ritualuri de construcție legate de sacrificii umane, în diferite spații geografice și orizonturi cronologice, puse în legătură în special cu spații arhitecturale deosebite care necesită prin însăși viitoarea lor destinație un ritual care pe de o parte să desprindă spațiul din aria naturală și să-l domesticească, să permită durabilitatea acțiunii umane, dar și să-l consacre (cazul întemeierii unei așezări, al unei biserici, fortificații, pod)³⁷. Cu toate acestea, în absența unor date arheologice clare, care să poată preciza nivelul de săpare al gropii mormintelor sau al oaselor izolate (pentru a se stabili dacă aceasta a fost anterioară locuinței respective, sau a fost făcută în timpul locuirii etc.) și a unor analize antropologice, este dificilă susținerea unei asemenea argumentații.

Ipoteza canibalismului, problemă intens dezbătută în literatura antropologică încă din secolul al XIX-lea (S. Lindenbaum 2004, G. Obeyeskere 2005, P.R. Sanday 1986, A. Vilaça 2000) este de asemenea dificil de dovedit. De-a lungul timpului s-au făcut mai multe încercări de interpretare a resturilor de indivizi ce apar în așezări preistorice (și nu numai), pe baza dovezilor arheologice, ca având legături cu practici antropofagice (T. White 2003): descoperirile de la Sierra de Atapuerca - Gran Dolina (800,000 î.e.n.), Grotta Guatari, Mancos - Colorado de sud (perioada precolumbiană) (T. White 1992), precum și un sit *pueblo* din sudul Colorado (1150 e.n.) unde s-au descoperit resturi de țesut uman în coprolite (R.A. Marlar *et alii* 2000, p. 74-78). În primul rând, singura formă a canibalismului care poate fi documentată este cea care implică consumul alimentară. Pentru a se putea stabili dacă se poate vorbi de această formă a canibalismului³⁸ în legătură cu osemintele descoperite în așezări Gumelnița sau din orice alt context, primul pas constă în analizarea din punct de vedere antropologic a oaselor umane pentru identificarea indicilor tafonomici ai canibalismului. O serie de

³⁵ 45% din totalul descoperirilor.

³⁶ În aproape trei sferturi din numărul siturilor unde oasele și mormintele apar în contexte asociate cu locuințe.

³⁷ A se vedea sintezele lui M. Eliade (2004) și M. Mauss (1995), care prezintă o serie de exemple etnografice referitoare la această practică.

³⁸ Și aici mă refer la acele forme ale practicilor antropofagice care implică afectarea suprafeței osului, deoarece celelalte nelăsând nici o urmă nu pot fi dovedite arheologic.

cercetători (P. Villa *et alii* 1986, p. 143-171, T. White 1992) au propus modele pentru identificarea unor posibile urme ale practicilor antropofagice. Analizele acestora s-au concentrat pe:

- analize tafonomice pe oasele umane (observarea modificărilor suprafeței osului: tăieturi, percuții, fracturi, arderi, modele de spargere a oaselor lungi pentru extragerea măduvei);
- compararea tehnicilor de tranșare și preparare a oaselor umane cu cele de animale, descoperite în aceleași contexte;
- identificarea unor contexte arheologice care să permită interpretarea materialelor descoperite ca fiind aruncate, după consum.

Indiferent dacă aceste analize sunt corecte sau potrivite pentru scopul propus³⁹ și ținând cont de limitele lor (care se datorează atât perspectivei materialiste în care se înscriu cât și imposibilității de a documenta o gamă variată de practici antropofagice pe care paralele etnografice le-au pus în evidență), pentru descoperirile Gumelnița ele sunt inexistente. Doar 56,4% din totalul descoperirilor au fost analizate antropologic⁴⁰. Dintre acestea, cazurile care se pot încadra discuției⁴¹ sunt 5 femure de la Căscioarele-*Ostrovel* (C. Lazăr, A. D. Soficaru 2005, p. 73-81) care prezintă tăieturi, spărturi, zgârieturi care indică intervenții antropice deliberate, postmortem, realizate probabil cu un obiect ascuțit (silex ?) în zona de inserție a mușchilor și acțiuni intenționate de înlăturare a epifizelor și 3 femure, 2 fragmente de mandibulă, un radius, un humerus, un cubitus și un coxal de la Pietrele-*Gorgana* (S. Hansen *et alii* 2006, p. 49-53) dintre care șase prezintă fracturi perimortem, în două cazuri s-a documentat contactul cu focul, iar unul a fost considerat un posibil artefact. Aceste date sunt însă insuficiente pentru a demonstra practici antropofagice (pe linia modelelor mai sus menționate) în lipsa unor analize care să compare tehnicile de "tranșare" și preparare a oaselor umane cu cele de animale, descoperite în aceleași contexte, precum și fără identificarea unor contexte arheologice care să se preteze la interpretarea materialelor descoperite ca fiind aruncate, după consum. De asemenea, chiar dacă acest criteriu este îndeplinit, etapa antropologiei fizice trebuie depășită pentru a înțelege semnificația acestor descoperiri. Indiferent dacă există urme ce pot trimite la canibalism, studiile antropologice au subliniat că interpretarea fenomenului este complexă, ajungându-se la situații în care prin ritual, aparentul consum alimentar este în fapt un consum simbolic, care transcede dimensiunea umană a "victimelor" (a se vedea de exemplu articolul lui A. Vilaça 2000).

În esență, datorită aspectelor teoretice (a varietății formelor de manifestare ale practicilor antropofagice) și metodologice (analiza descoperirilor arheologice) e dificil a atesta în contextul siturilor arheologice preistorice manifestarea unor practici antropofagice.

Pe de altă parte, nu cred că se poate oferi o explicație generală pentru osemintele umane descoperite în așezări, având în vedere varietatea tipurilor de depuneri: comparând datele din cele 20 de situri și pe acestea cu datele existente pentru necropole nu se observă o selecție clară în ceea ce privește tipologia indivizilor înhumați din punct de vedere al sexului, vârstei, contextului de descoperire etc. Exceptând posibilele cazuri care pot fi explicate ca datorându-se hazardului, luării de trofee etc. și plecând de la presupunerea că osemintele umane sunt contemporane cu funcționarea așezării, ceea ce este semnificativ este asocierea osemintelor umane cu structuri de locuire (gropi, locuințe etc.) în cuprinsul așezărilor, tendința de a concentra în jurul locuințelor întreaga existență umană, de la deșeuri, până la morți "*which imply, ..., living on a continuously developing accumulation of cultural debris*" (J. Chapman 2000b, p. 83). Acest fapt anulează, indiferent de motivațiile care au stat în spate, granițele dintre spațiu și timp, sacru și profan, morți și vii, trecut și prezent. Cei morți (fie că sunt reprezentați de schelete întregi sau prin anumite elemente anatomice) împart același spațiu cu cei vii (fiind posibil chiar să intermedieze legătura între aceștia și strămoși, universul mitic al comunității etc.), ceea ce deschide posibilitatea reinterpretării conceptelor de "locuință", "mormânt", "așezare" etc.

³⁹ Deși fiecare caz trebuie studiat cu grijă deoarece se cunosc cazuri de descărnare a oaselor fără consumul cărnii-indienii Huron, Ontario, practici funerare secundare ce se manifestă prin descărnare, luare de trofee, dezmembrare rituală, fragmentare etc.

⁴⁰ Deși peste jumătate dintre acestea nu au contextul de descoperire relevant precizat.

⁴¹ Am inclus (fără a le considera ca exemple de situații în care se demonstrează prezența unor urme ale practicilor antropofagice) cazurile în care este prezentă cel puțin una dintre caracteristicile tafonomice ale canibalismului, sau care au fost interpretate în literatura arheologică ca fiind legate de această practică.

În loc de concluzii

Acest articol a avut în primul rând scopul de a contura un cadru de analiză pentru problema osemintelor umane ce apar în așezări, de a reuni informațiile arheologice cu cele antropologice, pornind de la un interval spațio-temporal delimitat. Pe baza acestui model am încercat să descriu contextele în care apar resturile osteologice ale indivizilor în așezări pentru a mă putea apropia de semnificațiile care stau în spatele acestor descoperiri. Din păcate, interpretarea acestor descoperiri a depins de modul în care informațiile au fost publicate, ceea ce a făcut dificilă în majoritatea situațiilor urmărirea criteriilor de analiză propuse.

Două dimensiuni definitorii trebuie subliniate pentru descoperirile de oseminte umane în așezări Gumelnița: cea spațio-temporală (*intra-sit* și *inter-sit*) și cea antropologică. În interiorul așezării e "construit" un spațiu în care cei vii trăiesc printre cei morți, distanțele temporale dobândind o altă valoare prin materialitatea prezentă a celor morți între cei vii⁴². În același timp, există un spațiu funerar distinct, în afara așezării- e de presupus că sunt selecționați anumiți indivizi, dar nu consider în stadiul actual al cercetării și strict pe baza a ceea ce a fost publicat că sunt semnificative pentru această selecție criteriile de antropologie fizică (vârstă, sex, patologii)⁴³.

În ceea ce privește indivizii (dimensiunea antropologică a descoperirilor), se poate observa o opoziție între cei reprezentați prin întreg (oase în conexiune anatomică) sau prin parte. Este interesant însă că din punct de vedere formal sunt foarte asemănătoare contextele de depunere a oaselor izolate și a mormintelor - de exemplu: asocieri cu același tip de materiale arheologice, depunerea în groapă (în strat sau în necropolă), asocierea locuință arsă sau abandonată (încetarea locuirii, a vieții) cu mormânt (în spațiul necropolei). Atunci se impune întrebarea de ce unii indivizi sunt depuși în așezări și alții în necropole? E posibil ca în spatele selecției să se afle criterii și valori sociale și culturale. John Chapman integrează aceste opoziții (2000a), în contextul neo-eneoliticului sud-est european, în cadrul unei practici sociale ce leagă oameni de obiecte prin producție, schimb, consum, practică construită prin procese ce implică fragmentarea și acumularea și determină construirea identității individului. El propune înlocuirea noțiunii de individ ("individual") cu cea de "dividual" (J. Chapman 2000a; C. Fowler 2001, p. 137-163). Pentru J. Chapman "identitatea preistorică" este construită pe baza seturilor de relații, credințe, practici și experiențe, cu obiectele, lucrurile, lumea. În această relație sunt integrate și oasele umane, care prin fragmentare sau acumulare în seturi (în cimitire) devin parte a strategiei de construire a coeziunii sociale. Încercarea lui J. Chapman de a asimila tratamentul comportamentului uman cu tratamentul diverselor categorii de cultură materială, ca manifestări diferite ale aceleiași practici sociale este interesant deoarece acest tip de analiză permite integrarea corpului în universul material, cultural și social al sitului și un anumit mod de înțelegere a indivizilor, ca entități variabile și "mutabile", deschise radical unor forme diferite de constituire, în timp și spațiu, în diferite societăți, la granița dintre simbolic și imaginar (M. Shanks, C. Tilley 1988, p. 62-63). Cu toate acestea, asimilarea oaselor umane cu cultura materială e valabilă până la un punct: a anula dihotomia material-biologic, precum și a relativiza interpretarea acestora nu trebuie să înseamne și a anula "umanitatea"⁴⁴ - este discutabil în ce măsură omul poate fi asimilat culturii materiale⁴⁵ și nu trebuie pierdută din vedere, dincolo de considerațiile de ordin sociologic, componenta spirituală a ritualului funerar. Se poate ca anumiți indivizi să fie dezmembrați și oasele lor să fie împărțite între diferite situri (situație ce ar explica lipsa celorlalte elemente anatomice din scheletele reprezentate), dar mai mult ca parte a unor comportamente cultice (care să implice și o componentă socială), asemănătoare cu cele care stau în spatele cultului moaștelor; în sprijinul acestei ipoteze ar sta marea varietate a tipurilor de părți

⁴² Chiar *tel*-ul în sine nefiind altceva decât o imagine vizuală și materială a trecerii timpului peste comunitate.

⁴³ Majoritatea mormintelor din așezări sunt de copii, dar există numeroși copii și în necropole, iar în ceea ce privește oasele izolate ele au aparținut unor indivizi din toate categoriile de vârstă; puține oseminte din așezări au urme de traumatisme sau patologii care să justifice o depunere sacrificială.

⁴⁴ A se vedea și punctul de vedere al lui A.B. Knapp și al lui P. van Dommeln (2007, p. 15-34) – criticând relativizarea totală pe care definiția identității de tipul celei susținute de J. Chapman o implică, acești autori consideră că dincolo de relațiile și contextul cultural în care se formează o individualitate, condiționând-o și construind-o, este la fel de importantă experiența individului (determinată de sex, vârstă, statut social, clasă, etnicitate, identitate, religie, de propriile dorințe și motivații), care îi conferă o libertate și originalitate în raport cu societatea și-i permite să-și manifeste unicitatea, transformând la rândul lui lumea de simboluri în care există.

⁴⁵ Studii etnografice pun în evidență că această distincție nu are semnificație pentru anumite societăți premoderne, totul integrându-se într-o unitate care face inutile diferențe de tip modern precum cele între om-obiect. Cu toate acestea, consider că există și în aceste medii o anumită conștiință a "individualității" omului în raport cu lumea, indiferent cum se exprimă ea și că cel puțin din acest punct de vedere a manipula un obiect sau corpul unei rude decedate nu are aceeași valoare (chiar dacă se poate să aibă aceeași semnificație).

anatomice reprezentate în situri. Este evident însă că fără analize ulterioare această ipoteză nu poate fi demonstrată. De asemenea, interpretarea oaselor fragmentare ca simbolizând întregul ("pars pro toto") trebuie nuanțată, cel puțin pentru anumite cazuri, deoarece, chiar dacă selecția elementelor anatomice variază în funcție de sit sau context, paralele etnografice subliniază alegerea anumitor părți anatomice, pentru calitățile întrucupate- elementul anatomic, chiar dacă este menit a simboliza întregul este semnificativ și prin sine însuși, pentru alegerea lui și nu a altuia.

Indiferent însă de semnificațiile care au stat la baza acestor descoperiri, anumite caracteristici (numărul mare de situri în care apar, contexte și asocieri de materiale similare, paralele etnografice, dar și istorice etc.) care nu se pot explica doar prin hazard mă determină să le consider ca descoperiri cu caracter funerar. Rămâne ca cercetările viitoare să permită aprofundarea analizei acestui fenomen, atât din perspectiva dimensiunii interpretative, cât și din punctul de vedere al informațiilor existente.

Mulțumiri

Doresc să mulțumesc conducătorului licenței mele, lect. dr. Carol Căpiță, precum și cercetătorilor Andrei D. Soficaru, Cătălin Lazăr, Alexandru R. Dragoman, Sorin Oanță-Marghitu, Mihai Florea, Adrian Bălășescu, Mihai Constantinescu, Radian Andreescu, Dragomir Popovici, Cătălin Nicolae.

Bibliografie

- I. Andrieșescu 1924 Les fouilles de Sultana, în *Dacia* I, 1924, p. 51-107.
- D. Bailey 2000 *Balkan Prehistory. Exclusion, Incorporation and Identity*, 350 p.
- A. Barnea 1995 Cronica cercetărilor arheologice efectuate în 1994 de Institutul de Arheologie V. Pârvan din București, în *SCIVA*, 46, 3-4, p. 280.
- A.C. Bălțeanu 1997 Anthropology, în S. Marinescu Bîlcu *et alii*, *Archaeological Researches at Bordsșani-Popină (Ialomița county). Preliminary report 1993-1994.*, în *CA*, 10, p. 93-95.
- A.C. Bălțeanu 2004-2005 Studiul antropologic al scheletului nr.1 descoperit pe insula La Ostrov, Năvodari, în *Pontica*, 37-38, p. 30-31.
- C. Bem 2000-2001 Noi propuneri pentru o schiță cronologică a eneoliticului românesc, în *Pontica*, 33-34, p. 25-121.
- C. Bem 2002 Bucșani (I) "La Pod", în "*O civilizație "necunoscută": Gumelnița*", cIMeC, URL: <http://www.cimec.ro/Arheologie/gumelnita/cd/default.htm>.
- D. Berciu 1935 Săpăturile arheologice de la Tangâru (1934) - Raport preliminar, în *BMJTA*, 1, București, p. 1-55.
- V. Boroneanț 1992 *Tel*-ul neolitic de la Chitila București, în *Materiale*, 17, București, p.69-72.
- V. Boroneanț 2003 Chitila, com. Chitila, jud. Ilfov, Punct: Fermă, Cod sit: 179294.01., în *Cronica-campania 2002*, cIMeC, URL: <http://www.cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2003/cd/index.htm>.
- J. Chapman 2000a *Fragmentation in Archaeology. People, places and broken objects*, New York, 296 p.
- J. Chapman 2000b Pit-digging and structured deposition in the Neolithic and Copper Age, în *Proceedings of the Prehistoric Society* 66, p. 61-87.
- E. Comșa 1952 Raport preliminar asupra sondajului de lângă Luncavița, r. Măcin, în *SCIV*, 3, București, p. 416.
- E. Comșa 1960a Considerations sur la rite funeraires de la civilisation de Gumelnița, în *Dacia (NS)*, IV, București, p. 5-30.
- E. Comșa 1960b Contribuție cu privire la riturile funerare în epoca neolitică de pe teritoriul țării noastre, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu: cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, București, p. 83-103.
- E. Comșa 1970 Sondajele de la Izvoarele, în *MCA*, 9, p. 87-90.

- E. Comșa 1972 Problemele relatifs au complexe neolithique de Radovanu, în *Dacia (NS)*, XVI, p. 39-53.
- E. Comșa 1983 Rezultatele săpăturilor de salvare de la „Măgura Cuneștilor”, în *MCA*, 15, București, p. 65-70.
- E. Comșa 1986 Săpăturile de salvare de pe “Măgura Cuneștilor”, în *MCA*, 16, București, p. 53-57.
- E. Comșa 1989 Un obicei funerar al purtătorilor culturii Boian, în *CCDJ*, 5-7, Călărași, p. 27-30.
- E. Comșa 1990 Complexul neolitic de la Radovanu, în *CCDJ*, 8, Călărași.
- E. Comșa 1992 Stațiunea neolitică de la Cunești, jud. Călărași, în *MCA*, 17, București, p. 63-68.
- E. Comșa 2001 Așezarea gumelnițeană „Măgura Cuneștilor”, în *MCA (SN)*, 1, p. 7-42.
- L. Douny 2007 The materiality of the domestic waste. The Recycled Cosmology of the Dogon of Mali, în *Journal of Material Culture*, 12, 3, p. 309-331.
- A. Dragoman, S. Oanță-Marghitu 2007 Against functionalism: review of the Pietrele Archaeological Project, în *SP*, 4, București, p. 105-133.
- I.T. Dragomir 1983 *Eneoliticul din SE României. Aspectul cultural Stoicani-Aldeni*, București, 183 p.
- I.T. Dragomir 1985 Repertoriul vestigiilor arheologice apartinand faciesului cultural Stoicani Aldeni, în *Danubius*, 11-12, Galați, p. 7-47.
- H. Dumitrescu 1944 Raport asupra cercetărilor și săpăturilor din jud. Buzău, în *Raport asupra activității științifice a Muzeului Național de Antichități în anii 1942 și 1943*, București, p.49
- Vi. Dumitrescu 1924 Decouvertes de Gumelnița, în *Dacia*, I, p. 325-342.
- Vi. Dumitrescu 1925 Fouilles de Gumelnița, în *Dacia*, II, p. 29-103.
- Vi. Dumitrescu 1965 Principalele rezultate ale primelor două campanii de săpături din așezarea neolitică târzie de la Căscioarele, în *SCIV*, 16, 2, p. 215-238.
- Vi. Dumitrescu 1986 Stratigrafia așezării tell de pe Ostrovul de la Căscioarele, în *CCDJ*, 2, Călărași, p. 73-81.
- M. Eliade 2004 *Comentarii la legenda meșterului Manole*, București, 135 p.
- C. Fowler 2001 Personhood and Social Relations in the British Neolithic with a Study from the Isle of Man, în *Journal of Material Culture*, 6, p. 137-163.
- D. Galbenu 1962 Așezarea neolitică de la Hârșova, în *SCIV*, 13, 2, p. 285-304.
- M. Gătej et alii 2007 M. Gătej, A. Soficaru, N. Mirițoiu, Expertiza antropologică a osemintelor umane de la Măriuța-La Movilă (com. Belciugatele, jud. Călărași), în *SP*, 4, p. 159-169.
- C. Haită, V. Radu 2003 Les zones de rejets menageres de la culture Gumelnița: temoins dans l'évolution chrono-stratigraphique des tells. Etude micro-morphologique et archaeo-ichtyologique sur le tell d'Hârșova (dep. Constanța), în *CA*, 12, București, p. 387-403.
- S. Hansen et alii 2004 S. Hansen, A. Dragoman, N. Benecke, J. Görsdorf, F. Klimscha, S. Oanță Marghitu, A. Reingruber, Bericht über die Ausgrabungen in der kupferzeitlichen Tellsiedlung Măgura Gorgana bei Pietrele in Muntenien/Rumänien im Jahre 2002, în *Eurasia*, 10, p. 1-53.
- S. Hansen et alii 2005 S. Hansen, A. Dragoman, A. Reingruber, I. Gatsov, J. Görsdorf, P. Nedelcheva, S. Oanță-Marghitu, B. Song, 2005, Der kupferzeitliche Siedlungshügel Pietrele an der unteren Donau. Bericht über die Ausgrabungen im Sommer 2004, în *Eurasia*, 11, p. 341-393.
- S. Hansen et alii 2006 S. Hansen, A. Dragoman, A. Reingruber, I. Gatsov, F. Klimscha, P. Nedelcheva, B. Song, J. Wahl, J. Wunderlich, Pietrele-Eine kupferzeitliche Siedlung an der Unteren Donau. Bericht über die Ausgrabung im Sommer 2005, în *Eurasia*, 12, p. 1-62.

- S. Hansen, M. Toderas 2007 Pietrele. A Chalcolithic settlement at the Lower Danube, în *Pietrele "Gorgana". O așezare din epoca cuprului la 60 de ani de cercetări*, Giurgiu, 30 p.
- P. Hașotti 1997 *Epoca neolitică în Dobrogea*, Constanța, 164 p.
- A.B. Knapp, P. van Dommeln 2007 Past Practices: Rethinking Individuals and Agents in Archaeology, în *Cambridge Archaeological Journal*, 18 (1), p. 15-34.
- C. Lazăr 2002 Descoperiri funerare aparținând culturii Gumelnița pe teritoriul României, în O civilizație "necunoscută" : Gumelnița, URL: <http://www.cimec.ro/Arheologie/gumelnita/cd/default.htm>.
- C. Lazăr 2007 Sultana, com. Mănăstirea, jud. Călărași. Punct Malu-Roșu. Raport de cercetare arheologică, în *Cronica. Campania 2006*, cIMEC, URL: <http://www.cimec.ro/scripts/arh/cronica/detaliu>.
- C. Lazăr 2008a Sultana, com. Mănăstirea, jud. Călărași. Punct Malu-Roșu. Raport de cercetare arheologică, în *Cronica. Campania 2007*, cIMEC, p.295-297.
- C. Lazăr 2008b *Rituri și ritualuri funerare în neoliticul și eneoliticul din România*, teza de doctorat, mss.
- C. Lazăr, A.D. Soficaru 2005 Considerații preliminare asupra unor oase umane descoperite în așezarea gumelnițeană de la Căscioarele-Ostrovel, în *CCDJ*, 22, Călărași, p. 73-81.
- C. Lazăr, V. Parnic 2007 Date privind unele descoperiri funerare de la Măriuța-La Movilă, în *SP*, 4, p. 135-159.
- S. Lindenbaum 2004 Thinking about cannibalism, în *Annu. Rev. Anthropol.*, 33, p. 475-498.
- S. Marinescu-Bîlcu 2000 v. Mormânt, în *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României* (coordonator C. Preda), vol. 3, București, p. 113-117.
- S. Marinescu-Bîlcu et alii 1997 S. Marinescu-Bîlcu, D. Popovici, G. Trohani, R. Andreescu, A. Bălășescu, A. C. Bălțeanu, C. Bem, E. Gal, C. Haită, E. Kessler, D. Moise, V. Radu, M. Tomescu, M. Venczel, F. Vlad, V. Voinea, Archaeological Researches at Bordușani-Popină (Ialomița county). Preliminary report 1993-1994., în *CA*, 10, p. 93-95.
- S. Marinescu-Bîlcu et alii 2000 S. Marinescu-Bîlcu, V. Voinea, S. Dumitrescu, Năvodari, jud. Constanța, punctul Insula-La Ostrov, lacul Tașaul, în *Cronica-campania 1999*, cIMEC, București, p. 65-67.
- S. Marinescu-Bîlcu et alii 2000-2001 S. Marinescu-Bîlcu, V. Voinea, S. Dumitrescu, C. Haită, D. Moise, V. Radu, Așezarea eneolitică de pe lacul Tașaul (Năvodari, jud. Constanța). Raport preliminar-campaniile 1999-2000, în *Pontica*, 33-34, p. 123-149.
- R.A. Marlar, B.L. Leonard, B.R. Billman 2000 Biochemical evidence of cannibalism at a prehistoric Puebloan site in southwestern Colorado, în *Nature*, 407 (7), p. 74-78.
- M. Mauss 1995 *Eseu despre natura și funcția sacrificiului*, Iași, 204 p.
- G. Mănucu-Adameșteanu 2004 Chitila, com. Chitila, jud. Ilfov, Punct: Fermă, în *Cronica-campania 2003*, cIMEC, URL: <http://www.cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2004/cd/index.htm>.
- G. Mănucu-Adameșteanu 2005 Chitila, com. Chitila, jud. Ilfov, Punct: Fermă, în *Cronica-campania 2004*, cIMEC, URL: www.cimec.ro/scripts/arh/cronica/detaliu.asp?k=3101.
- C. Micu 2002 Cercetări arheologice în cadrul așezării-tell de la Luncavița, în *O civilizație necunoscută: Gumelnița*, cIMEC, URL: <http://www.cimec.ro/Arheologie/gumelnita/cd/default.htm>.
- C. Micu, M. Maille 2001 Recherches archeologiques dans le cadre de l'établissement-tell de Luncavița, dep. de Tulcea, în *SP*, 1, p. 115-131.
- D. Miller, C. Tilley 1984 Ideology, power and prehistory: an introduction în *Ideology, power and prehistory*, Cambridge, p. 1-15.

- D. Moise 1999 Studiul materialului faunistic aparținând mamiferelor, descoperit în locuințele gumelnițene de la Însuraței-Popina I (jud. Brăila), în *Istros* , 11, p. 171-190.
- D. Moise 2000-2001 Studiul materialului osteologic de mamifere, în S. Marinescu-Bîlcu *et alii* *Așezarea eneolitică de pe lacul Tașaul (Năvodari, jud. Constanța). Raport preliminar-campaniile 1999-2000*, în *Pontica* , 33-34, p. 155-164.
- D. Moise 2001 Studiul materialului faunistic provenit din așezarea eneolitică de la Măriuța (jud. Călărași), în *CCDJ* , 16-17, Călărași, p. 207-222.
- O. Necrasov *et alii* 1990 O. Necrasov, M. Cristescu, D. Botezatu, G. Miu, Cercetări paleoantropologice privitoare la populațiile de pe teritoriul României, în *ArhMold* , XIII, p. 173-223.
- C. Nicolae 2003 *Organizarea socială și practici funerare la comunitățile complexului cultural Kodzadermen-Gumelnița-Karanovo. Observații asupra unor studii de caz*, lucrare de master, București, mss, 81 p.
- C. Nicolae *et alii* 2003 C. Nicolae, I. Nicolae, A. Boroneanț, Săpăturile arheologice din situl neolitic de la Chitila-Fermă.Campania 2002, în *București-Materiale de Istorie și Muzeografie*, 17, București, p. 72-81.
- D. Nicolăescu-Plopșor, W. Wolski 1974 Head-hunting, ethoiatry or skull-cult during the neolithic in Romania?, în *Annuaire Roumain d'Anthropologie*, 11, p. 3-7.
- G. Obeyeskere 2005 *Cannibal Talk, The Man-Eating Myth and Human Sacrifice in the South Seas*, Londra, 320 p.
- S. Pandrea 2005 Découvertes d'ossements humains dans des établissements Gumelnitsa situés au nord-est de la Plaine Roumaine, în *Acta Terrae Septemcanstrensis* 5 (1) (special number), URL:<http://arheologie.ulbsibiu.ro/publicatii/bibliotheca/acta%20V%20special%20number/4%20pandrea.htm>.
- S. Pandrea *et alii* 2004 S. Pandrea, V. Sârbu, M. Neagu, Cercetări arheologice în așezarea gumelnițeană de la Însuraței-Popina I (jud. Brăila). Campaniile 1995-1999, în *Istros*, 11, p. 145-171.
- V. Papilian 1992 *Anatomia omului (Aparatul locomotor)*, vol. I, 305 p.
- M. Parker Pearson 1993 The powerful dead: archaeological relationships between the Living and the Dead, în *Cambridge Archaeological Journal*, 3 (2), p. 203-229.
- M. Parker Pearson 1999 *The Archaeology of Death and Burial*, Phoenix Mill, 256 p.
- V. Parnic 2001 Așezarea eneolitică de la Măriuța, în *Cronica-campania 2000*, cIMeC, București, p.140-142.
- V. Parnic, D. Chiriac 2001 Așezarea eneolitică de la Măriuța. Considerații preliminare asupra habitatului, în *CCDJ*, 16-17, Călărași, p. 199-207.
- V. Parnic 2002a Cunești-"Măgura Cunești", în *O civilizație necunoscută: Gumelnița*, cIMeC, URL: <http://www.cimec.ro/Arheologie/gumelnita/cd/default.htm>.
- V. Parnic 2002b Măriuța "La Movilă", în *O civilizație necunoscută: Gumelnița*, cIMeC, URL: <http://www.cimec.ro/Arheologie/gumelnita/cd/default.htm>.
- D. Popovici 2007 Hârșova, orașul. Hârșova, jud. Constanța, în *Cronica-campania 2006*, cIMeC, București, URL: <http://www.cimec.ro/scripts/arh/cronica/detaliiu>.
- D. Popovici, Y. Rialland 1996 *Vivre au bord du Danube il y a 6500 ans*, Paris-București, 63 p.
- D. Popovici *et alii* 2000 D. Popovici, B. Randoin, Y. Rialland, V. Voinea, V. Vlad, C. Bem, C. Bem, G. Haită, Les recherches archéologiques du tell de Hârșova (dép. de Constanța) 1997-1998, în *C4*, 11 (1), București, p. 13-35.

- D. V. Rosetti 1934 Săpăturile de la Vidra- Raport preliminar, în *Publicațiile Muzeului Municipiului București* 1, București, p. 6-59.
- P.R. Sanday 1986 *Divine Hunger. Cannibalism as a cultural system*, Londra, 266 p.
- M. Shanks, C. Tilley 1988 *Social Theory and Archaeology*, Albuquerque, 234 p.
- J.R. Sofaer 2006 *The body as material culture. A theoretical osteoarchaeology*, Cambridge, 188 p.
- A.D. Soficaru *et alii* 2003 A. D. Soficaru, N. Sultana, N. Mirițoiu, Expertiza antropologică a osemintelor umane descoperite la Chitila Fermă, în anul 2002, în *București-Materiale de Istorie și Muzeografie*, 17, București, p. 113-122.
- A. Soficaru, A. Ion 2008 Sultana-Malu-Roșu: Expertiza antropologică privind osemintele umane descoperite în campania 2007, în *Cronica. Campania 2007*, București, p. 296-297
- R. Sprague 2005 *Burial Terminology. A Guide for Researchers*, 243 p.
- M. Stevanović 1997 The Age of Clay: the social dynamics of house destruction, în *Journal of Anthropological Archaeology* 16, p. 334-395.
- M. Stevanović, R. Tringham 1997 The significance of Neolithic houses in the archaeological record of south-est Europe, în M. Lazić, M. Garašanin, N. Tasić, A. Cermanovic-Kuzmanovic, P. Petrović, Z. Mikić and M. Ruzić (eds.), *Zbornik posvećen Dragoslavu Srejoviciu*, Beograd: Balkanoloski Institut, p. 193-208.
- M. Stloukal, H. Hanakova 1978 Die Länge der Längknichen alt slavisher Bevölkerungen unter bedonderer Berücksichtigung von Wachstumsfragen, în *Homo* 26, p. 53-69.
- C. Tilley 1996 *An ethnography of the Neolithic. Early prehistoric societies in southern Scandinavia*, Cambridge, 363 p.
- G. Vasile 2003 Anthropologic study of the osteological remnants discovered on the Bordușani-Popina archaeological digging site (Ialomița county) during the field campaigns between 1997-2002, în D. Popovici, C. Haită, A. Bălășescu, V. Radu, F. Vlad, I. Tomescu, *Archaeological pluridisciplinary researches at Bordușani-Popină*, Biblioteca Muzeului Național, Seria Cercetări Pluridisciplinare, 6, Bucuresti, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, p. 95-102.
- M. Verhoeven 2000 Ritual and Ideology in the Pre-Pottery Neolithic B of the Levant and Southeast Anatolia, în *Cambridge Archaeological Journal*, 12 (2), p. 233-258.
- A. Vilaça 2000 Relations between funerary cannibalism and warfare cannibalism: the question of predacion, în *Ethnos*, 65 (1), p. 83-106.
- P. Villa *et alii* 1986 P. Villa, J. Courtin, D. Helmer, P. Shipman, C. Bouville, E. Mahieu, Un cas de cannibalisme au néolithique. Boucherie et rejet de restes humains et animaux dans la grotte de Fontbrégoua à Salernes (Var), în *Gallia Préhistoire*, 29, 1, p. 143-171.
- V. Voinea 2001 Sacralizarea spațiului locuit. Sacrificii umane, în *CCDJ*, 16-17, Călărași, p. 35-41.
- V. Voinea 2002a Căscioarele "Ostrovel" în "*O civilizație necunoscută: Gumelnița*", cIMeC, URL: <http://www.cimec.ro/Arheologie/gumelnita/cd/default.htm>.
- V. Voinea 2002b Hîrșova, în *O civilizație necunoscută: Gumelnița*, cIMeC, URL: <http://www.cimec.ro/Arheologie/gumelnita/cd/default.htm>.
- V. Voinea 2002c Năvodari I - (L. Tașaul) Insula "La Ostrov" în *O civilizație necunoscută: Gumelnița*, cIMeC, URL: <http://www.cimec.ro/Arheologie/gumelnita/cd/default.htm>.
- V. Voinea 2004-2005 Cauze privind sfârșitul eneoliticului în zona litoralului vest-pontic. Așezarea de pe insula «La Ostrov», lacul Tașaul (Năvodari, jud. Constanța), în *Pontica*, 37-38, p. 21-46.

- T. White 1992 *Prehistoric cannibalism at Mancos-5mtumr-2346*, Princeton, 462 p.
- T. White 2003 *Once were cannibals*, în *Scientific American* (00368733) 13 (2), iulie (Special Edition).
- T.D. White, P.A. Folkens 2005 *The Human Bone Manual*, 464 p.